

Mehmet Âkif'e Göre Müslümanlardaki Ümitsizlik İleti*

Ramazan GÜLENDAM**

ÖZET

Düşünen bir kafaya sahip ve içinde bulunduğu toplumun sıkıntlarına çare bulup bu ıstırapları dindirmeyi kendine dert edinen bir aydın olan Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936), tüm şiirlerini, milletine karşı duyduğu “*sorumluluk hissi*”yle ve en önemli sermayesi diyebileceğimiz “*samimiyele*”yle yazar. “Hasta adam” diye nitelenen Osmanlı Devleti’nin, yıllarca bitmek tükenmek bilmeyen savaşlarla yorulduğu ve Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı’na girdiği yıllarda bitkin, kırgın ve tükenmiş olan halk sefalet içinde yüzerken, doğal olarak siyasiler de dâhil olmak üzere tüm milleti, koyu bir ümitsizlik kaplamıştır. Bu ümitsizlikten ara sıra kendisi de nasibini alan Mehmet Âkif, bu sırada topluma hep ümit aşılamaaya çalışan bir insan olarak karşımıza çıkmıştır. Bunu yaparken de öncelikle “insan iradesi”ni esas alarak “çalışma”nın gerekliliğini vurgulayıp azim, tevekkül ve Allah’a iman gibi ümitsizliğe çare olacak hususlara insanımızın dikkatini çeker. Biz de bu bildirimizde, şirk ve küfür ile denk tuttuğu ve toplumların ölümüne sebep olarak gösterdiği yeis bataklığını kurutmak ve bu “mel’un illet”ten kurtulmak için Âkif’in ne gibi çözüm önerileri sunduğunu irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Mehmet Âkif Ersoy, Safahat, ümitsizlik (yeis), karamsarlık, iman, azim, sa’y (çalışma).*

To Akif, Hopelessness disease of Muslims

ABSTRACT

Mehmet Âkif Ersoy (b.1873 – d.1936) is one of the most famous Turkish poets. During all his life he had been at the service of his country, of his nation, of Islam and of humanity. There was not a single moment which he had wasted for something selfish. The disasters that had be fallen the Turkish nation had left their mark on him, an he looked sad. He was born during the reign of Abdulhamid II, and following events such as Libyan War, the War in the Balkans, the First World War, and War of Independence deeply affected him, and were most eloquently reflected in his art. He was the only poet who keenly felt the sufferings of the country and struggled to do something about it. Because of this situation he was many times pessimistic about the future, but he never gave up. He always motivated the Turkish people (actually all Muslims) by his works such as poems, articles, speeches, and sermons delivered in various towns; and gave them advice on how to be succesfull and optimistic. He, who understood patience as a kind of resistance, was fully optimistic and happy only during

* Bu çalışma, 25-27 Mayıs 2009 tarihlerinde Sırbistan’ın Novi Pazar şehrinde, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı ile International University of Novi Pazar’ın ortaklaşa düzenledikleri International Symposium of Mehmet Akif Ersoy: Cultural Changes and Movements in the Balkans adlı uluslar arası sempozyumda sunulan bildirinin metnidir.

** Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta.
rgulendam@hotmail.com

the War of Independence. His advices had a great effect on the people, particularly in warning them about the pessimism. In this study, we shall try to show what kind of effective solutions he offered for solving the problem of pessimism.

Key Words: Mehmet Âkîf Ersoy, Safahat, Turkish poetry, pessimism, belief, optimism.

Kendisinin, bir sanatçı olarak milletine hizmet etmekle sorumlu olduğuna inanan ve bu nedenle asıl gayesini, milleti içinde bulunduğu sıkıntılı atmosferden kurtaracak çözümler üretmek ve bu kurtuluşu gerçekleştirecek yeni insan tipini yaratmak olarak belirleyen Mehmet Âkîf, hem milletin içinde bulunduğu içler acısı durumdan hem de bu sıkıntılardan kurtulmak için gayret sarf etmeyen ve yeise düşen kendi devrinin insanından şikâyetçidir.

“Azim kahramanı” bir şair olan Mehmet Âkîf, devrinin sıkıntılı atmosferinden bunalmanın yanında, Müslümanların bu durumdan kurtulmak için ne bireysel olarak ne de topluca gayret sarf etmediklerinden, aksine koyu bir ümitsizliğe düştüklerinden dert yanar. Âkîf, Allah’ın Müslümanlar hakkındaki müjdeleyici vaatlerine de güvenerek yeis bataklığına düşmüş milleti bu çıkmazdan kurtaracak çareleri, hem şiirlerinde hem de diğer eserlerinde ve vaazlarında bıkmıyıp usanmadan haykırır. Âkîf, önemli gördüğü bir konuyu birçok yerde tekrar tekrar ele alan bir sanatçısıdır. Bu yüzden; “yeis” konusuna da, hem şiirlerinde, makalelerinde ve tefsirlerinde hem de vaazlarında sık sık temas eder. Peki Âkîf, ümitsizlik üzerinde neden bu kadar durur? Bu sorunun cevabını şairin kendisinden dinleyelim: İnsanımızın “bir kısmı (...) ellerini kollarını bağlamış, her türlü muvaffâkiyetten ümidini kesmiş, hissiz, hareketsiz en yaman, en acıklı akâbetleri bekleyip duruyor. Zaten yeis bundan başka bir netice vermez ki! Dikkat olunursa me’yus olmak demektir, meskenete meşru bir şekil vermek demektir. Ruba yeis denilen o mel’un hastalık çöktü mü artık vücudta hareket imkânı, sa’y imkânı, mücabede imkânı kalmaz. Evvelâ azim ile, sonra tevekkül ile memur olan Müslümanlar için yeis dediğimiz o müblik âfete kapılmak maazallah hem dinin, hem dünyanın elden gütmesine badi olur ki böyle bir akâbete hüsrân-ı mübîn derler.”¹

Yıllarca bitmek tükenmek bilmeyen savaşlarla yorulmuş olan Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı’na girdiği yıllarda tüm dünyanın ölmesini beklediği bir “hasta adam”dı. Bu yıllarda yorgun, bitkin, kırgın ve tükenmiş olan halk, sefalet içindeydi ve doğal olarak siyasiler de dâhil olmak üzere tüm milleti bir ümitsizlik kaplamıştı. Bu ümitsizlikten ara sıra kendisi de nasibini alan sıkıntılı milletin dertli şairi Mehmet Âkîf, eserleri ve konuşmalarıyla topluma hep ümit aşılama çabasıyla bir aydın olarak karşımıza çıkmıştır. Çünkü millî şaire göre, ümidin bitmesi, yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere, toplum için hem maddî hem de manevî “ölüm/yok oluş” demektir. Âkîf, bir yandan toplumdaki yeisi eleştirirken diğer yandan da bu mel’ûn illetten ve yol kesen gulyabaniden kurtulmak için neler yapılması gerektiği üzerinde durur. “İnanma”nın, başarmanın yarısı olduğu gerçeğini bilen şair; savaşların,

* Bu çalışma, 25-27 Mayıs 2009 tarihlerinde Sırbistan’ın Novi Pazar şehrinde, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı ile International University of Novi Pazar’ın ortaklaşa düzenledikleri International Symposium of Mehmet Akif Ersoy: Cultural Changes and Movements in the Balkans adlı uluslar arası sempozyumda sunulan bildirinin metnidir.

** Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta. gulendam@hotmail.com

¹ Mehmed Âkîf Ersoy, *Kur’ân-ı Kerim’den Âyetler (Meâl – Tefsir) – Mev’izeler*, (Derleyen ve Yayınlayan: Suat Zühtü Özalp), Sevinç Matbaası, Ankara: 1968, s. 213-214.

fakirliğin ve yorgunluğun diz boyu olduğu bir devirde Müslümanların yeis belâsını fark etmelerini sağlamaya çalışır. Hastalığı, bir doktor edasıyla nedenleriyle birlikte ortaya koyar ve reçeteyi de hemen akabinde sunar.

Şiirlerini, 1908 yılından sonra yayımlamaya başlayan Âkif'in, art arda gelen savaşlar sebebiyle yaşanan acıklı manzaralar ve bu atmosferin halkta oluşturduğu olumsuz psikoloji yüzünden 1915 yılına kadar -özellikle de 1912 ve 1913 yıllarında- genellikle karamsar şiirler yazdığı -zaman zaman ümitsizlik ile ümit arasında gelgitler yaşadığını da vurgulayarak- söylememiz mümkündür. Özellikle 1915'teki Çanakkale direnişinden sonra, onun ruh hâlinin değiştiğinden ve kötümserliğin yerini iyimserliğin aldığından bahsedebiliriz. Şair, bu sıralarda yazdığı çoğu şiirinde, geleceğin daha aydınlık olacağına dair büyük bir ümit taşımaktadır. Ancak Âkif'in bu ümitli hâli çok uzun sürmez; 1918'de Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesinden sonraki şiirlerinde şair, “*Şark*” ve “*Umar myydın?*” gibi şiirlerinde görüleceği üzere, bir ara tekrar ümitsizliğe düşer. Ancak bu hâl de uzun sürmez ve şair, kısa sürede kendisini toparlayıp 1919 yılında tekrar ümitsizliğe la'net okuyan “*Yeis Yok!*” şiiri gibi şiirler yazmaya başlar.² Ancak, şairin yine de yer yer bedbinliğe düşmekten kendisini kurtaramadığını da vurgulamak gerekir. Sözelimi, *İstiklâl Marşı* gibi “*Korkma!*” nidâsıyla başlayarak ümit ve cesaret aşılayan bir şiirin yazımından kısa bir süre sonra şairin Bursa'nın işğâline dair aldığı “elîm haberler”in verdiği karamsarlıkla 1921'de yazdığı “*Bülbül*” şiirine bakınca söylediklerimiz daha iyi anlaşılır.

Kısacası, 1912-1918 yılları arasında yazdığı ve savaşların İslâm dünyasındaki olumsuz etkilerini konu alan şiirlerinde ümitsizlik ile ümide bir arada yer veren Âkif, savaşların tahribâtını anlattığı şiirlerinde genellikle karamsar bir psikoloji içindedir. Ne var ki, bu karamsarlık hâli sürekli değildir. Gerçek bir mü'min olan şair, bütün olumsuzluklara rağmen İslâm dünyasının bir dirilişi gerçekleştireceğine dair inancını, neredeyse bütün şiirlerinde gizli veya açık sürekli ifade etmiştir.³ Sözelimi;

“Doğru mudur ye's ile olmak tebâh?
Yok mu gelip gayrete bir intibâh?
Beklediğin subh-i kıyâmet midir?
Gün batıyor, sen aryorsun sabâh!” (s. 270)

veya

“-*Korkma*

*Cebennem olsa gelen, göğsümüzde söndürürüz;
Bu yol ki Hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz!*

(...)

Değil mi sînede birdir vuran yürek... Yılmaz!

Cihan yıkalsa, emîn ol, bu cebhe sarsılmaz!” (s. 309-310)⁴

mısraları, I. Dünya Savaşı'nın yapıldığı dönemde, yani düşmanın her yeri sardığı bir sırada Berlin'de yazılmıştır. Böyle bir anda bile Âkif'in ümidinin sönmediğini yakın dostu Eşref Edip şöyle anlatır: “Bütün bu ümitsizlikler içinde üstad bir kez fütûra düşmedi. O,

² Fazıl Gökçek, *Mehmet Akif'in Şiir Dünyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul: 2005, s. 209-210, 216.

³ Gökçek, *Mehmet Akif'in Şiir Dünyası*, s. 221.

⁴ Çalışmamızda *Safabat*'ın şu baskısı esas alınmıştır: Mehmed Âkif Ersoy, *Safabat*, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 1987.

*bu milletin istiklâlsiz kalacağını batıra bile getirmiyordu. Ayvalık'ta, Karasi'de başlayan harekât-ı milliyenin mutlaka büyüyeceğine, bütün memleketi yayulacağına imanı vardı.*⁵

Ancak mülhitlerin (dinsizlerin) ümitsizliğe düşebileceğini söyleyen Âkîf, “*Yeis Yok!*” isimli ünlü şiirinde, Müslümanların gayesiz, emelsiz yaşamalarının mümkün olmadığını, ancak dinsiz olanların gayesiz yaşayabileceğini ifade eder:

*‘Ey Hak’ a taparken şaşırın kalb-i muvabhid!
Bir sine emelsiz yaşar ancak, o da: Mülhid.’* (s. 428)

Yeis ile ilgili yaptığı benzetmeler

Âkîf, ümitsizliğin ne derece tehlikeli bir durum olduğunu ve ne gibi olumsuz sonuçlara yol açtığını göstermek için yeis ile ilgili şu benzetmeleri yapar:

a) Yeis, alçaklıkta “küfür ve şirk”e denktir; hatta, “şirk”ten daha kötü ve daha çirkin bir günahdır:

*‘Mâdâm ki alçaklığı bir, ye’s ile şirkin
Mâdâm ki ondan daha mel’un, daha çirkin
Bir seyyie yoktur sana; ey unsur-i îmân,’* (s. 190)

‘Ye’si tekfir eden îmânıma olsun ki yemin’ (s. 372)

*‘Tanrı’nın inayetinden, merhametinden ümidi keserek ye’s’e düşmek, küfürden başka bir şey değildir’*⁶

*‘Allah’ın inayetinden ye’s’e düşmek suretiyle bilerek, bilmeyerek daldığımız dalâlet girdabından silkinip çıkalım.’*⁷

b) Yeis, içine düşen insanı boğan bir bataklıktır:

*‘Ye’s öyle bataktır ki: Düşersen boğulursun.
Ümmîde sarıl sımsıkı, seyret ne olursun!’* (s.190)

*‘Ye’sin sonu yoktur, ona bir kerre düşersen
Hüsrâna düşersen, çıkamazsın ebediyen!’* (s. 59)

c) Yeis, yüzü hiç gülmeyen korkunç bir cânidir:

‘En korkulu cânî gibi ye’sin yüzü gülmez.’ (s. 190)

d) Yeis, uluyan bir canavardır:

‘Tek sen uluyan ye’si gebert, azmi uyandır.’ (s. 428)

e) Yeis, bulanık ruhlu veya girdiği ruhları bulandıran uğursuz bir varlıktır:

*‘Yurdun ezeli yasçısı baykuş gibi herkes
Ye’sin bulanık ruhunu zerk etmeye baktı,’* (s. 428)

⁵ Eşref Edip, *Mehmed Akif – Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıtları*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul: 1938, s. 51.

⁶ Ersoy, a.g.e., s. 217.

⁷ Ersoy, a.g.e., s. 218.

f) Yeis, ruhları uyuşturan bir aşıdır. Ağına düşürüp uyuşturduğu insanların uyanmasına ve ayağa kalkmasına imkân vermeyip milletlerin felâketine sebep olur:
 “*Me’ün aşı bir nesli uyuşturdu, bıraktı!*” (s. 428)

“Bizim felâketimiz böyle olmuyor aslâ:
*Muhiti ye’s ederek her taraftan istilâ,
 Ne intibâba, ne ikdâma vermiyor meydan.*
 Bunun da hikmeti: Millette bir değil vicdan.” (s. 306)

“Ye’si tedric ile zerk etmiş edenler dîne...
 O ne *me’ün aşı*, hiç benzemiyor, hiç birine!”

g) Ruhları uyuşturan ümitsizlik, insanı yaşarken öldüren bir illettir. Bu nedenle Âkif, ümitsiz insanları sürekli olarak ölüye benzetir; onlar için, “*dipdiri meyyit* (s. 189), *millet-i merhûme* (s. 190), *ümmet-i merhûme* ve *leş* (s. 189)” gibi nitelemelerde bulunur:

“Duygusuz olmak kadar dünyâda lâkin derd yok;
 Öyle salgınmış ki mel’un: Kurtulan bir ferd yok!
*Kendi sağlam... Hissi ölmüş, rûbu ölmüş milletin!
 İşte en korkuncu hüsrânın, belâketi, haybetin!*” (s. 200)

h) Yeis, insanın ruhunu, vicdanını, kalbini ve zihnini bağlayan kısacası insanın tüm hassalarını dumûra uğratan, çözülmesi güç bir lanetli düğümdür:

“*Me’yûs olanın rûbunu, vicdânını bağlar,
 Lâ’netleme bir ukde-i bâtır* ki: Çözülmez...” (s. 190)

ı) Yeis, hem dünyada hem de ahirette insanları hüsrana uğratacak bir âfettir:
 “Müslümanlara çöken ye’s her iki âlemde de hüsrânı celbedecek bir âfet(tir)”⁸

Âkife Göre Ümitsizliğin Başlıca Nedenleri

Şiirlerinde zaman zaman kendisinin de ümitsizliğe düştüğünden bahsettiğimiz Âkifî, karamsarlığa iten başlıca sebepler arasında, bugün bizim de muzdarip olduğumuz “Şark’ı yıkan *tefrika* (bölücülük) derdi”ni, milletin “hasm-ı hakîki”si olan *cehaleî*, müslümanlar arasındaki *ablâkî çöküşü*, müslümanlardaki *azîmsizlik* ve *tembelliği*, *savaşların* neden olduğu tahribâtı, yaşananlar karşısında müslümanlardaki *hissizlik* ve *nemelaşımıcılığı*, *dinin yanlış yorumlanışını* veya hiç *yaşanmayışını* vs. sayabiliriz. Ancak şair, milletteki ümitsizliğin sebebini, sadece yaşanan dönemdeki bu olumsuzluklardan ibaret görmez ve şu üç hususa özellikle vurgu yapar:

1. Şaire göre, ümitsizliğin nedenlerinden biri, geleceği karanlık görerek fert ve toplum olarak azmi ve çalışmayı hep birlikte bırakmaktır, yani tembellik ve azîmsizliktir. Aslında bunlar birbirini tetikleyen şeylerdir. Gelecekte ümidini kesen karamsar bir insan çalışmak istemez; çalışmayan bir insan da ümitsizliğe düşer. Çalışan insanın, çalışmasından beklediği bir başarı umudu, geleceğe dair beklentileri olduğu için ye’s’e düşmesi zordur. Âkif, Ankebut Sûresi’nin 69. âyetini Süleymaniye

⁸ Ersoy, a.g.e., s. 217.

Kürsüsü'nde tefsir ederken bu konuyla ilgili şunları söylüyor: “Allah ne buyuruyor: Bizim uğrumuzda mücabele edenleri biz mazhar-ı tevfiğe edeceğiz. (...) 350 yabut 400 milyon Müslümanın (...) hangisi böyle bir mücabelede bulundu? (...) Bakınız bu bizdeki himmetsizliğe, şu bizdeki gayretsizliğe! Sonra da utanmadan, sıkılmadan Allah'tan tevfiğe istiyoruz. Acaba böyle bir talep için yüzmümüz var mı? Biz diyoruz ki: Müslümanız, o halde Allah bize tevfiğe vermelidir. Demek sen Müslümanlığınla Allah'ı minnet altında bırakmak istiyorsun? Ne kadar cür'et, ne kadar hamakat! (...) Ye'se düşmeye kimin hakkı var? Kim ne yapmış ki mükâfatını bekliyor? Hangimiz ne yaptı? Karşımızdaki milletler, vazife hissinden başka bir de fedakarlık hissiyle mütehasis oldular. Gece gündüz çalıştılar. (...) Bizde hani sa'y, hani mücabele, hani azim? Hiçbiri yok; hiçbir şey yok! Dünya durmuyor, beşeriyet durmuyor, bütün milletler alabildiğine gidiyor! Biz uyurken onlar uyanıktır! Biz otururken onlar geceli gündüzlü çalışıyorlardı.”⁹

Bu konuyla ilgili pek çok mısraı içeren Safahat'taki şu mısralar söylenenleri destekler mahiyettedir:

“Âtiyi karanlık görerek azmi bırakmak...

Alçak bir ölüm varsa, emînim, budur ancak.

Dünyada inanmam, hani, görsem de gözümle:

İmânı olan kimse gebermez bu ölümle.

Ey dipdiri meyyit! “İki el bir baş içindir”

Davransana... Eller de senin, baş da senindir!” (s. 189)¹⁰

Şair, Tâhâ Suresi'nin 43. ve 44. âyetlerinin tefsirinde de milletteki ümitsizliğin tembellikle olan bağlantısına değinir: “Efrâd-ı millet arasında haksız bir ye'sin, manâsız bir bedbinliğin gündün güne şiddetini arttırmak şartıyla hüküm sürdüğünü görüyoruz. (...) Hele bizim me'yus olmaya hiç hakkımız yoktur; çünkü hiç çalışmadık. Şüphedir ki ye'simiz, bedbinliğimiz hep uğraşmamaya, atalet içinde paslanıp gitmeye hak kazanmak içindir.”¹¹

2. Âkîfe göre, ümitsizliğin bir başka nedeni de -ki bu en önemli nedendir-, imandaki zaaf, hatta iman yokluğudur: “O halde bu kadar ye's, bu kadar fütur neden icab ediyor? Cemaat-i Müslimîne rub-ı gayret, rub-ı şehamet, rub-ı emel, rub-ı azim, rub-ı faaliyet neşh edecek sîneler, vâ esefâ ki o neşhadan külliyen mahrum! Zaten cihan-ı İslâmî şu ağılanacak hale getiren sebep, ukalâ-yı Müslimînin ye'sinden başka bir şey değildir ki düşünülürse bu da imandaki zâ'fî, daha doğrusu hiçliği gösterir.”¹²

İmânı olan bir insan, şaire göre, hiçbir zaman ümitsizliğe düşmemelidir. Zira Allah'ın sonsuz kudretini mülâhaza ederken ümitsizliğe düşmeye ne hakkımız vardır ne de haddimizdir. Şair, Hicr sûresinin, “Kur'anı Biz indirdik, onu muhafaza edecek de elbet yine Biziz.” meâlindeki 9. âyetini tefsir ederken de bu hususa değinir: “Allahü zülcelâl Kur'anın ebediyetini en kavî te'kidlerle vaad buyuruyor. Vaad-i İlahîde hulf tasavvuru kâbil midir? Pek âlâ! Kur'anı muhafaza İslâmî; İslâmî muhafaza ise Müslümanları muhafaza demek değil midir? (...) O halde yeise sapmağa yer var mı? Bilâkis yapılacak iş Müslümanlara gayret, şehamet,

⁹ Ersoy, a.g.e., s. 150.

¹⁰ Mehmet Âkîf'in, Yusuf Suresi'nin 87. âyetini referans alarak yazdığı bu şiirin tamamının tahlili için bkz. Mehmet Sarı, “Mehmet Âkîf Ersoy'un Bir Şiirinde Karamsarlık ve Ümit”, *Afyon Kocatepe Ün. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S: 2, Aralık 2003, s. 167-191.

¹¹ İsmail Hakkı Şengüler, *Açıklamalı Mehmed Âkîf Külliyyatı*, 10. Baskı, Hikmet Neşriyat, C. 9, İstanbul: ty, s. 53.

¹² Şengüler, a.g.e., s. 166.

*emel, azim, faaliyet rubu aşlamaktır. Yeis, imandaki zaaflı, daba doğrusu hiçliği gösterir. İmanı sağlam bir mümin böyle bir vaad-i ezeli karşısında nasıl olur da Allah'dan ümidini kesebilir?*¹³

*“Olan oldu, diye ye's getirmek, dört ucunu salvermek akıllı işi değildir. Zaten Müslümanlıkta bu yoktur. (...) Ye's haramdır.”*¹⁴ diyen Âkif, yeis ile iman zayıflığı arasındaki ilişkiye Kastamonu'da verdiği bir vaazında da değinir: *“Dünyanın hangi tarafına gitseniz, akvâm-ı İslâmiyeden hangisinin rubunu, kalbini dinleseniz hep o mel'un yeis hastalığı ile malûl olduğunı görürsünüz. Ümmet-i merbûmeye bu zaaflı iman nasıl olmuş da müstevli olmuş? Nasıl olmuş da bu kadar azim bir kütlenin umumu birden kötürümler gibi bisten, harekettten mahrum kalmış?”*¹⁵

3. Yanlış eğitim politikası ve gençler başta olmak üzere milleti yanlış yönlendirme de ümitsizlik sebeplerindedir. Bir taraftan Müslümanların yeis illetini fark etmeleri için gayret sarfeden bir taraftan da bu hastalıktan kurtulma çarelerini ortaya koyan Âkif, bu “mel'un” hastalığı bulaştıranlara da sert eleştirilerde bulunmaktan çekinmemiştir. Yazarlar, düşünürler, siyasiler, öğretmenler, anneler, babalar, gazeteciler, edebiyatçılar; kısaca birçok kimse, Âkif'e göre, hastadır ve etrafındaki herkese de hastalığını bulaştırmaktadır. Diğer bir ifadeyle Âkif, milletteki ümitsizliğin sebebini, sadece yaşanan dönemdeki olumsuzluklardan ibaret görmez. Ümitsizliğin, aynı zamanda özellikle öğretildiğine inanır. *“Ye'si tekfir eden imânıma olsun ki yemin; Bizçe telkîn-i ümîd etmediler?”* (s. 372) diyerek bu konudaki sitemini dillendiren şaire göre gençlik, henüz çocukken aşılana karamsarlıkla hayata karşı kıskırtılmış ve küstürülmüştür. Çocuklar, mekteplerde “Batacaksın!” cümleleri ile hayata hazırlanmakta ve daha sonra da ürkek, korkak, ümitsiz, tembel ve pısrık birer fert olarak yaşamına devam etmektedirler. Âkif bu duruma şiddetle karşı çıkar:

“Memleket mahvoluyor, baksana, bedbinlikle.

*Ben ki ecdâda söven maskaralardan değilim,
Anarım hepsini rahmetle... Fakat münfa'îlim.*

-Niye?

-Zerk etmediler kalbime bir damla ümîd.

*Hoca, dünyâda yaşanmaz, yaşamaktan nevîd.
Daba mektepte çocuktuk, bizî yıldırda bayat;
Oysa hiç korku nedir bilmeyecektik, beyhât!
Neslim ürkekmiş, evet, yoktu ki ürkitmeyi;
“Yürü oğlum!” diye teşci' edecek yerde beni,
Diktiler karşıma bir kapkara müstakbel ki,
Öyle korkunç olamaz hortlasa devler belki!
Bana dünyâya çıkarırken “Batacaksın!” dediler...
Çıkmadan batmayı öğren, ne kadar saçma hüner!
Ye'si ezber bilirim, azmi yüzünden tanımam;
Okutan böyle okutmuştu, beğendin mi İmam?
(...)
Bir ıstık gösteren olsaydı eğer, tek bir ıstık,*

¹³ Ersoy, a.g.e., s. 108.

¹⁴ Şengüler, a.g.e., s. 191.

¹⁵ Ersoy, a.g.e., s. 217.

Biz o zulmetleri bin parça edip çıkmıştık.
İki üç yüz senedir serpemiyor bizde şebâb;
Çünkü biçârenin âtisine îmâmî harâb.
Hissi yok, fikri bozuk, azmini dersen: Mevlâc...
Hani râbunda o haksızlığa isyan, o hurûc?
Karşadan zinde görürsün, sokulursun ki: Yarım...
Yandık ecdâdın nârına, hâlâ yanarım!" (s. 371-372)

"Doğduk, Yaşamak yok size!' derlerdi beşikten;
Dünyâyı mezarlık bilerek indik eşikten!
Telkîn-i hayât etmedi aslâ bize bir ses,
Yurdun ezeli yaşcası baykuş gibi herkes,
Ye'sin bulamık râbunu zerke etmeye baktı;
Me'l'un aşu bir nesli uyuşturdu, bıraktı!
'Devlet batacak!' çığlığı beyninde öter de
Millette bekâ hissi ezilmez mi ki? Nerde!
'Devlet batacak!' İşte bu öldürdü şebâbı;
Git yokla da bak, var mı kımıldanmaya tâbı?" (s. 428)

Şair, aynı eleştiriyi Balıkesir'deki Zağanos Paşa Camii'nde verdiği vaazında da dile getirir: "Acaba biz Müslümanlar niçin bu hâle düştük? Bunun illetini ben şöyle görüyorum: Doğduğumuz günden itibaren babalarımız, analarımız, hocalarımız, siyasilerimiz, ediplerimiz, şairlerimiz, mubarrirlerimiz, bize istikbâl için ümid verecek bir şey söylemediler. Ben çocukluğumdan beri:

"Biz yaşamayız, Avrupalılar terakki eylemiş. Siz çok fena günler göreceksiniz..." nakaratından başka bir şey işitmedim.

-Çocuklar, siz geceli gündüzlü çalışınız ki bu memleket kurtulsun... diye bizleri sa'ye, mücbedeye sevk edecekleri yerde rast gelen adam ruhlarımıza, kalplerimize yeis mayası aşıladı. Garbin terakkîlerinden bahsederken diyeceklerdi ki:

-Evlâtlar, görüyorsunuz ya, Avrupalularla bizim aramızda çok mesafe var. Bu mesafeyi telâfi edecek surette çalışınız. Yoksa daha geride kalır, mahvolursunuz. Sakın azminize fütur getirmeyiniz!...

Evet, böyle diyeceklerdi. Lakin demediler. Bilâkis yüz binlerce halk bu devletin batacağına kâil idi. Bir taraftan Avrupaluların terakkîleri gözlerimizi kamaştırdı. Diğer taraftan muhîtimizin bu gibi makûs telkinleri sınırlarımızı uyuşturdu. Onun için ileri gidemedik. Hâlâ o yeis ruhlarımızda hükümandır. Hiç biz Kitabullahı düşünmedik. O Kitabullah ki birçok âyet-i celîlesiyle ümmet-i İslamiyeyi yeisden, azimsizlikten sakınmağa davet ediyor.¹⁶

Birçok şiirinde, "devlet batıyor" sloganıyla milletimizde psikolojik bir yıkım başlatıldığından ve bunun sonucunda, karamsar ve tembel bir neslin yetiştiğinden yakınan Akîf, bu durumdan ve genel anlamda ümitsizlikten kurtulmanın çaresini de şu dizelerinde dile getirir:

"Âfâkına yüklense de binlerce mehâlik,
Batmazdı bu devlet, "batacaktır!" demiyeydik.
Batmazdı, hayır batmadı, hem batmıyacaktır;
Tek sen uluyan ye'si geberit, azmi uyandır.

¹⁶ Ersoy, a.g.e., s. 160-161.

*Kâfi ona can vermeye bir nefha-i îmân;
Davransın ümîdin, bu ne haybet, bu ne hirmân?
Mâzîdeki hicranları susturmaya başla;
Evlâdına sağlam bir emel mâyesi aşla,
Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol...
Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol.” (s. 428)*

Ümitsizlikten Kurtulmanın Yolları

Âkif, müslümanların içinde bulunduğu derin uykudan uyanıp harekete geçmesi ve yeis illetinden kurtulması için sürekli çaba sarf etmiş ve bunun yollarını da kendince ortaya koymuştur. Onun bu yönünü en yakın arkadaşı Eşref Edip şöyle ifade eder: “Üstad, ye’sin müdhiş düşmanı idi. Ye’se karşı ateş püskürürdü. En felâketli zamanlarda, devleti, milleti her taraftan musibet kapladığı, bütün ümitler kırıldığı, maddî ve manevî her şey sönüp gitti zannedildiği en tehlikeli zamanlarda o, asla fiitür getirmemiş, ye’se kapılmamış, ye’se düşenleri şiddetle mu’abeze etmiş, ‘ye’sin küfürden, intihardan başka bir şey olmadığını’ bağırması(tır). (...) Ye’se karşı Üstadın bu coşkun imanı hiç şüphe yok ki Kur’andan mülbemdir.”¹⁷ İstiklâl Savaşı’nın yapıldığı günlerde Taceddin Dergâhı’nda Yusuf Akçura’nın “-Ümidiniz nasıldır?” sorusuna Âkif, “Ben hiçbir zaman nevmid değilim. İman olduktan sonra muvaffak olacağımıza şüphe yoktur. (...) Biz ne vakit aramızda vabdet gösterir, milleti hak yoluna davet edersek o, derhal mütabeatte kusur etmez, her fedakârlığı ifâya şitab eder.”¹⁸ cevabını vermiştir. İşte Allah’ına ve milletine bu kadar güvenen şair, ümitsizlikten kurtulmanın başlıca yollarını şöyle ifade etmiştir:

1.Feryât edip, şikâyet edip ağlamak sızlamak yerine çalışmalı; ölü toprağı gibi üzerimize serpilmiş olan tembelliğı ve miskinliğı üzerimizden atıp uyanmalıyız:

*“Fakat, mâtem balâs etmez cehennemler saran yurdu.
Cemaat intibah ister, uyanmaz gözli yaşlarla!
Çalışmak!.. Başka yol yok hem nasıl? Canlarla, başlarla.
Alınlar terlesin, derhal iner mev’ûd olan rahmet,
Nasıl hâsir kalır “tevfiki hak ettim” diyen millet?” (s. 420)*

*“Evler tünek olmuş, ötüyor bir sürü baykuş...
Sesler de: “Vatan tehlikedeymiş... Batıyormuş!”
Lâkin, hani, milyonları örten şu yığından,
Tek kol da “Yapışsam..” demiyor bir tarafından!
(...)
Feryâdı bırak, kendine gel, çünkü zaman dar...
Uğraş ki: Telâfi edecek bunca zarar var.
Feryâd ile kurtulması me’ûl ise haykır!
Yok yok! Hele azmîndeki zincirleri bir kır!” (s. 190)*

“Bırakın mâtemi, yahu! Bırakın feryâdı;

¹⁷ Eşref Edip, *Mehmed Akif*, s. 272-273.

¹⁸ Eşref Edip, *Mehmed Akif*, s. 90.

*Ağlamak fâide verseydi, babam kalkardı!
Göz yaşından ne çıkarmış? Nîye ter dökmediniz?
Bâri müstakbeli kurtarmaya bir azm ediniz.”* (s. 167)

*“Oturup dil dökülecek yerde gidip döksene ter!
Bin çalış gâyen için, bir kazan ömründe yeter.”* (s. 373)

*“Bekâyı hak tanıyan sa’yi bir vazîfe bilir
Çalış çalış ki bekâ sa’y olursa hakekedilir”* (s. 220)

*“Nevmîd olarak rahmet-i mev’ûd-i Hûda’dan,
Hüsârâna rızâ verme... Çalış... Azmi bırakma;”* (s. 190)

“Çalışmayanlar için yok cibanda hake-i hayat.” (s. 306)

*“Yıllarca, asırlarca süren uykudan artık,
Silkin de: Mubûtindeki zulmetleri yak, yık!
Bir baksana: Gökler uyanık, yer uyanuktur;
Dünya uyanıkken uyumak maskaralıktır?”* (s. 194)

“Ye’se kapılmayarak çalışan bir Müslüman için aşılamayacak mani, varılamayacak gaye mevcut değildir.”¹⁹

“Şimdi yapılacak şey bundan böyle olsun, ağzımızı değil, gözümüzü açarak, kesuslarımızı yakından görerek onları ikmâl; Allah’a, ibadullah (Allah’ın kullarına) karşı mükellef olduğumuz vazîfelerimizi hakeıyla ifaya çalışmaktır. Ye’sin manası yoktur.”²⁰

“Bize yakışan, asırlardan beri elimizi kolumuzu kısı kıvrak bağlayan mel’un yeisi kahredip kendimizi kurtarmak için el ele, baş başa vererek çalışmaktır. (...) yeisden büyük atalet saiki, yeisden yaman zillet rehberi, yeisden fena meskenet sebebi olur mu? Yeis mi meskenetten doğdu, yoksa meskenet mi yeisden peyda oldu? Suret-i kat’iyede kesdirilmezse de asırlardan beri cemiyetin ruhunu kemiren, iliklerini kurutan içtimaî hastalığın yeisten, azimsizlikten ibaret olduğu pek sarih olarak görülür.”²¹

2. Nemelazımcığı bırakıp vazife hissiyle hareket ederek topluca fedakârlıkta bulunmak gerekir:

*“Emîn olun, bizî me’yûs eden felâketler,
Vazîfe hissine bigânelik belâsı bütün,
Küçük, büyük “ne vazîfem!” desin de iş yürütün!
O hâle geldi ki millet vazîfesizlikten:
Vazîfe hissi de kâfi değil, bugün, cidden.*

¹⁹ Ersoy, a.g.e., s. 215.

²⁰ Ersoy, a.g.e., s. 122.

²¹ Ersoy, a.g.e., s. 108-109.

* “İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.” (Necm sûresi, 39. âyet).

Evet, onun daha fevkinde ihtiyaç artık...
O ihtiyaç ise: *Milletçe bir fedâkârlık.*" (s. 244)

3. Fizik âleminde (içinde yaşadığımız bu dünyada) başarılı olmak için geçerli olan tabiat kanunlarına, yani sebeplere riayet etmek ve onların gereklerini yerine getirmek şarttır:

"Âtiyi karanlık görüvermekle apıştın,
Esbâbı elinden atarak ye'se yapıştın!" (s. 189)

4. İnsanın kendisine verilen iradeyi kullanması gerekir: Âkîf'in çizdiği ideal insanın bir vasfı da, iradî bir insan olmasıdır. Karanlığa küfretmektense iradesini kullanarak çözümler üretip aydınlık için bir mum yakan insan, şairin istediği insan tipidir:

"Karşında ziyâ yoksa, sağından, ya solundan,
Tek bir ışık olsun buluver... Kalma yolundan.
Âlemde ziyâ kalmasa, halk etmelisin, halk!
Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk!" (s. 189)

"Sus ey divâne, durmaz kâinâtın seyr-i mu'tâdı.
Ne sandın? *Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?*
Bugün, *sen kendi kendinden ümîd et ancak imdâdı!*
Evet, *sen kendi ikdâmınla kaldır git de bid'âdı.*
Cihan kânûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı.
Ne yaptın? "*Leyse li'l-insâni illâ mâ-se'â*" vardı." (s. 179)

"Biz bu felâketlerin, bu hüsrânların esbâbını *hep kendimizde aramalı; hep kendi nefsimizi mübâsebe altına almamız.* O zaman görürüz ki, biz her ne çekersek *kendi amelimizin* cezasıdır. Evet, şehameti, himmeti, sa'yi, sıdkı, istikameti, iffeti, teavünü, asabiyeti, gayreti, faaliyetini bırakmanın mukabili zillet ve mahkûmiyettir."²²

5. Azimde sebât (kararlılık) etmek gerekir. İnsan, hedefe ulaşmak için kararlılıkla yola devam etmelidir. Şaire göre, insan bir işe ümitle başlar ve kararlılıkla hareket ederse amacına mutlaka ulaşır. Böyle kararlı bir insana da, bazen önüne engeller çıksa bile yılmadan yoluna devam ettiği sürece, Allah yardım eder:

"Herkes gibi dünyâda henüz hakk-ı hayâtın,
Varken, *hani herkes gibi azminde sebâtın?*" (s. 190)

"İş bitti... *Sebâtın sonu yoktur!* deme; *yılma.*
Ey millet-i merhûme, sakın ye'se kapılma." (s. 190)

"*Neden azmin süresiz, yok mudur Allâh'a îmânın?*
Çalış, dünyâda insân ol, elindeyken henüz dünya;" (s. 276)

²² Ersoy, *a.g.e.*, s. 90.

6. Gelecek nesli düşünerek hareket etmek ve onlara ümit aşlamak gerekir. Şaire göre, bu dünyada ümitsiz yaşanamayacağı için “*azmin ve sebâtın dîni*”ne (s. 372) mensup olan Müslümanların miskinliği terk etmesi şarttır. Hiç olmazsa çocukları için buna mecburdurlar:

“Birleşmesi kâbil mi ya tev’hîd ile ye’sin?
Hâşâ! Bunun imkânı yok, elbette bilirsin.
Öyleyse neden boynunu bükmüş, duruyorsun?
Hiç merhametin yok mudur evlâdına olsun?” (s. 428)

“Nevmîd olarak rahmet-i mev’ûd-i Hûda’dan,
Hüsrâna rızâ verme... Çalış... Azmi bırakma;
Kendin yanacaksan bile, evlâdını yakma!” (s. 190)

“Merhametin yok diyelim nefsine
Merhamet etmez misin evlâdına?” (s. 267)

“Evlâdına sağlam bir emel mâyesi aşla.” (s. 428)

“(…) ecdâdınızdan olsun sıkılmaz mısınız? O kahraman Müslümanlar size dünyalar kadar vâsi bir memleket, dünyaları titreten bir saltanatla tarihler dolusu bir mefahir bıraktılar. Ya sizler *evlâdınıza, ahfadınıza miras olarak acaba ne bırakıp gideceksiniz?*”²³

“Milletin, memleketin âtisi olmadığı için kendini beyhude üzmeyerek vaktini hoşça geçirmenin yoluna bakmak... Dünyada bundan sefil bir düşünüş bulunamaz.”²⁴

7. En önemlisi, Allah’a iman edip O’na güvenmek ve ‘Allah bizimle beraberse aşamayacağımız engel yoktur’ duygu ve düşüncesi içinde hareket etmek gerekir. İman sahibi insanlar, bütün zulüm ve adaletsizliklere rağmen Allah’a sığınmaya ve güvenmeye devam ederler ve bu sayede, bu dünyada olmasa bile öteki dünyada sonsuz mutluluğa ereceklerini düşünüp ümitsizliğe düşmezler, hayata küsmezler:

“Nevmîd olarak rahmet-i mev’ûd-i Hûda’dan,
Hüsrâna rızâ verme... Çalış... Azmi bırakma;” (s. 190)

“Ye’se hiç düşmeyecek zerrece imanı olan;
Sade siz derdi bulun, sonra kolaydır derman.”

“Doğacaktır sana va’dettiği günler Hakk’ın...
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.” (s. 485)

“Allah’a dayan, sa’ye sarıl, *bikemete râm ol*...
Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol.” (s. 428)

²³ Ersoy, *a.g.e.*, s. 217.

²⁴ Ersoy, *a.g.e.*, s. 109.

“İnayet-i İlahiye kapuları kapanmamıştır, henüz açıktır; bizim için o kapılara doğrulmaktan başka bir şey lâzım değil. (...) Ne duruyorsunuz? Sizler böyle ye’sse dalarsanız; “artık İslâm için bir halâs çaresi kalmamıştır, artık dinin son yurdu olan bu topraklar da mutlaka bizim elimizden çıkacaktır.” diye kötürümler gibi elleri kolları bağlı durursanız halimiz ne olur?”²⁵

“Madem ki fisebilillâh mücadebe meydanına atılan müminlere Allah’ın nusreti mev’uddur, madem ki Tanrı’nın inayetinden, merhametinden ümidi keserek ye’sse düşmek, keüfürden başka bir şey değildir, o halde bu meskenetin, bu ye’sin, bu ataletin hiçbir suretle tevili kabil olur mu? Zaten yer yüzündeki yarım milyara yakın Müslümanın asırlardan beri esaret altında inlemesine bundan başka bir sebep aransa bulunabilir mi?”²⁶

“O halde ye’sin manası var mıdır? Çalışanlara, Allah yolunda mücadebe edenlere mev’ud olan nusreti istihfaf mı edeceğiz?”²⁷

“Hak dini olan İslâm’ın bilâistisna bütün dinlere galip geleceğini (...) Allah, bize (...) vaad ediyor. (...) vaad-i İlahî henüz tahakkuk etmemiştir. Demek: İslâm’ın mazisinden daha çok parlak bir istikbâlî olduğuna iman ederek ona göre çalışmak en büyük vazîfedir. Yoksa hem bir taraftan “Allah vaadinde asla hulf etmez, asla caymaz” mealindeki âyetleri dilden düşürmemek, hem diğer taraftan böyle en kat’î vaad-i İlahînin tahakkukundan me’yus olmak, keüfürün ve imansızlığın pek garip şekli olur. (...) gerçek müminlere düşen vazîfe, evvelâ Allah’ın vaadine kat’iyetle inanmak, sonra bu vaadin bir an evvel gerçekleşmesi için ellerinden gelen her hizmetini başarmak, her şeyden önce başkaları için fazilet örneği olmak, gayret ve ciddiyet nümunesi olmak, elbasıl Kur’anın emrettiği bütün güzide ahlakı yaşatmak ve hayatlarında canlandırmaktır.”²⁸

“İmanı sağlam bir mümin (...) nasıl olur da Allah’dan ümidini kesebilir?”²⁹

“Azim ve tevekkül... İşte Müslümanlığın iki azim rüknü. Bunlar olmadıkça İslâm için istikrar imkânı yoktur. (...) Ne yalnız başına azim; ne de azim olmaksızın tevekkül hiçbir zaman kâfi değildir. (...) biz tevekkülün mâna-yı hakîkisini murad ediyoruz. O da meşru bir gayeye; meşru bir maksada doğru yürürken hiç fütur getirmemek; tevîk-i İlahînin tecellisinden emin olarak muttasıl ilerlemektir.”³⁰

Sonuç

Mehmet Âkîf’in fertler ve milletler için felâketlerin en büyüğü olarak gördüğü “ümitsizlik”ten kurtulmaya yönelik öne sürdüğü çözüm önerilerinde meselenin iki boyutu vardır: Birincisi; insana ve onun iradesine bakan dünyevî taraf ki çalışmak, irade, kararlılık, sabır vs. gibi hususları içine alır. İkincisi ise, uhrevî (dinî) boyuttur ki

²⁵ Ersoy, a.g.e., s. 216.

²⁶ Ersoy, a.g.e., s. 217.

²⁷ Ersoy, a.g.e., s. 215.

²⁸ Ersoy, a.g.e., s. 29.

²⁹ Ersoy, a.g.e., s. 108.

³⁰ Ersoy, a.g.e., s. 111.

Allah'a iman edip güvenme ve tevekkül gibi hususları kapsar. Âkîf, insanın gayret ve çalışma ile bu dünyadaki pek çok güçlüğü ve engeli aşabileceğine inanır. Ne var ki, insan iradesine önem veren Âkîf, çalışmanın ve kararlılıkla mücadele etmenin çok önemli olduğunu ancak yeterli olmadığını, ümitsizliğe düşmemek ve başarıya ulaşmak için sebeplerin tükendiği yerde Allah'ın yardımının da gerekli olduğunu düşünür.

Şairin bu tespitlerinin doğruluğuna katılmamak mümkün değildir. Hayatımızda istediğimiz şeylere ulaşabilmek için bizlere verilen iki tür kuvvetten bahsetmek mümkündür: bedendeki ve ruhtaki kuvvetler. Âkîf'in çok önem verdiği "azim", bu iki kuvvetin kaynağı mahiyetindedir. Bu kaynak da; iradeyi isteğimiz doğrultusunda kullanmak, gayemize ulaşmak için ümit dolu bir kalple sonucu beklemek, ruhumuzu da sabır ve tahammül gücüyle eğitmek prensipleriyle beslenmektedir. Allah'a güvenmek, yeise düşmemek ve şeytanın vesveselerine aldanmamak, inanan insanların edinmesi gereken ahlâkî ilkelerdendir. "Allah'a iman ve manevî olarak kuvvetlenme", azmin çalışmaya yönlendirilmesinde ve ideale ulaşmak, gayeye erişmek üzere hırsla çalışmada en büyük etkidir. İman, insanın kalbini istemeye açar; tehdide, sıkıntılara ve musibetlere karşı koymada insana yardımcı olur.³¹

*"Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol...
Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol."* (s. 428)

KAYNAKÇA

- Ege, Hasan, *İslâm ve Ahlâk*, Mars Matbaası, Ankara: 1972, s. 524-526.
Ersoy, Mehmed Âkîf, *Kur'ân-ı Kerîm'den Âyetler (Meâl – Tefsir) – Mev'izeler*, (Derleyen ve Yayınlayan: Suat Zühtü Özalp), Sevinç Matbaası, Ankara: 1968.
Ersoy, Mehmed Âkîf, *Safabat*, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 1987.
Eşref Edip, *Mehmed Akîf – Hayatı, Eserleri ve 70 Mubarririn Yazuları*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul: 1938.
Gökçek, Fazıl, *Mehmet Akîf'in Şiir Dünyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul: 2005.
Sarı, Mehmet, "Mehmet Âkîf Ersoy'un Bir Şiirinde Karamsarlık ve Ümit", *Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S: 2, Aralık 2003, s. 167-191.
Şengüler, İsmail Hakkı, *Açıklamalı Mehmed Akîf Külliyyatı*, 10. Baskı, Hikmet Neşriyat, C. 9, İstanbul: ty.

³¹ Hasan Ege, *İslâm ve Ahlâk*, Mars Matbaası, Ankara: 1972, s. 524-526.